

ARKEOLOGI I NORR 14

ARKEOLOGI I NORR 14

2014

ARKEOLOGI I NORR 14

UMEÅ UNIVERSITET
Institutionen för idé-
samlingsstudier

UMEÅ UNIVERSITY
Department of
Historical, Philosophical
and Religious studies

Omslagsbild:

Detalj av det frampreparerade skelettet i graven från Västra Ansvär, Överkalix
Foto: Lars Liedgren.

Utgivare och distribution:

Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet
SE-901 87 Umeå, Sverige.
Hemsida: <http://www.arkeologiinorr.se>

Redaktör:

Per H. Ramqvist
epost: per.ramqvist@arke.umu.se

Grafisk form, lay-out och omslag:

Per H. Ramqvist
Brödtexten är satt med Garamond 10/12
och rubriker med Arial Narrow

Engelsk språkgranskning

Sees-editing Ltd, UK

ISSN 0284-558x

Tryck:

Original, Umeå
2014

Innehåll

<i>Per H. Ramqvist</i> Förord	v
<i>Lars Liedgren</i> Rödockragravar i Norrbotten	1
<i>Inger Zachrisson</i> Okänd och misskänd - skinnskrapan R. 416. Ombytta könsroller i Mellanskandinaviens yngre järnålder	41
<i>Ingela Bergman</i> Kulturarv, landskap och identitetsprocesser. Ett forskningsprogram mitt i samhällsdebatten	67
<i>Per H. Ramqvist</i> Om järnålderns och medeltidens bebyggelseetableringar i norr	81
<i>Peter Persson</i> Boteåkitteln - en fråga om datering	107
<i>Lars Göran Spång</i> Att rekapitulera äldre undersökningar. Exemplet Alnön i Medelpad	123
<i>Staffan Mjönes</i> Det omkullslagna schackbrädet. En kulturhistorisk undersökning av Överhogdalsbonad II	145

Okänd och misskänd - skinnskrapan R. 416

Ombytta könsroller i Mellanskandinaviens
yngre järnålder

Inger Zachrisson

English summary

Some 40 edge-tools of iron, known as R. 416, from c. AD 500-1000 have been recorded from Scandinavia. Most were found in men's hunting-ground (Sami) graves; some are from dwelling sites. Similar tools attached to transverse shafts of wood are known from Sami-Uralic areas in Finland-Russia dating from recent times, these are hide scrapers used by women. The Sami have long been specialists in hunting and preparing the pelts of animals. The wealth of Nordic (Germanic) society was dependent on their products. The 6th century was a time of change in the Sami society in central Scandinavia, with the Nordic culture becoming more dominant and imported status-objects of metal begin to appear in Sami graves. The author's hypothesis is that a new division of labour took place between the sexes in the Sami society of Scandinavia at this time. The men prepared the hides of the high-value furry animals using R. 416 tools; the lucrative fur trade expanded, bringing with it prestige. The women continued to prepare hides for the household, as they had done traditionally, using other types of scrapers.

Inger Zachrisson, Sälgstigen 23, SE-181 62 Lidingö, Sweden
z.inger@telia.com

Inledning

Det finns föremål som retar ens nyfikenhet, ting som representerar olösta gåtor som pockar på svar. För mig har ett sådant länge varit det lilla eggverktyg från yngre järnålder, som är så svårtolkat och behandlats så styvmoderligt i den arkeologiska litteraturen, att det i Norge bara fått heta R. 416 efter en bild i Oluf Ryghs *Norske Oldsager* 1885. I Sverige finns ingen vedertagen benämning på det (fig. 1).

Verktygen av typ R. 416 har aldrig kartlagts och presenterats i sin helhet. De minsta har ibland förkommit eller förbisetts. Jan Petersen tog 1951 från Norge upp sex R. 416. Nu känner vi många flera. Här skall jag beskriva dem och deras fyndomständigheter och diskutera deras funktion och roll.

Inger Zachrisson
(f. 1936). Docent i arkeologi. Har publicerat monografier och ett stort antal artiklar. Arbetade under 1970-talet för projektet *Norrlands Tidiga Bebyggelse (NTB)*. Varit 1. antikvarie vid Statens historiska museum i Stockholm. Har sedan 1970-talet bedrivit forskning om relationen mellan samisk och nordisk kultur. Disputerade 1984 på en avhandling om samiska metalldepåer. Från 1980-talet inriktad på syd-samisk tidig historia och kultur, utifrån det mångvetenskapliga Sör-samiska projektet.

Det arkeologiska materialet

Ett 40-tal eggverktyg av typ R. 416 är nu kända, samtliga från Skandinaviska halvön. De är små tunnbladiga redskap av järn, de flesta med trapetsoid form och egg längs den breddade, plan-konvexa kortsidan. En variant är avslutad med en liten spets, ibland omböjd till en hake.

De flesta R. 416 låg i så kallade fångstmarksgravar i skogs- och fjällområden i Mellanskandinavien. Några är funna på fångstboplatser där, andra i bygder (fig. 2-3; Bergstøl 2008:fig. 74). Ett exemplar är från Troms i Nordnorge. De flesta från södra Norrland liksom de från Dalarna fanns på sydsamiskt område under yngre järnålder (fig. 4; Ramqvist 2012:35f, fig. 2; Zachrisson 1997). Allt fler belägg kommer nu på att samer bodde långt söderut också i Norge under järnålder-medeltid (fig. 3; Narmo 2000; Bergstøl 2008:fig. 73; Bergstøl & Reitan 2008; Zachrisson 2012). Att så gott som alla fynd av R. 416 är från mellersta Skandinavien kan bero på att de ännu inte är funna på andra håll och/eller på att man inte hade för sed i norra Skandinavien att lägga ner sådana verktyg i gravar i samma utsträckning som i Mellanskandinavien.

Fångstmarksgravarna (tidigare kallade fjellgraver i Norge, skogs- eller insjögravar i Sverige) har utmärkt samisk kultur ca 200 f. Kr.-1200 e. Kr. De finns inom dagens sydsamiska område men också långt söder om det. De flesta är oansenliga stensättningar vid sjöstränder på eller i omedelbar anslutning till boplatser av stenålderskaraktär. Det talar om en stark och långvarig knytning till området. Andra ligger i fjälltrakterna med vid utsikt. De döda har i regel kremerats, och många av järnföremålen har glödpatina. Det var män med status som fick de gravar som har något att berätta.

På en fångstboplatz i Jämtland påträffades R. 416 tillsammans med asbestkeramik, en kontext som anses samisk.

Eggverktyg av typ R. 416: katalog (jfr fig. 2)

Sverige

Dalarna

1. Korsnäset, Björken, Grangärde sn. DM 17800:92. Trolig R. 416, ”med upptill omböjd ögla, ena sidan ryggad”. L. 6,2, st. br. 3,2 cm. Från grav 2, 600-tal, en av fyra fångstmarksgravar på en udde i sjön Björken, på en stenåldersboplatz, med bl.a. spjut, syl, krampor av järn, bronsbeslag till knivskaft, kam (Serning 1966:33, 232, Pl. 111:8, 112:1; Hyenstrand 1974:238).

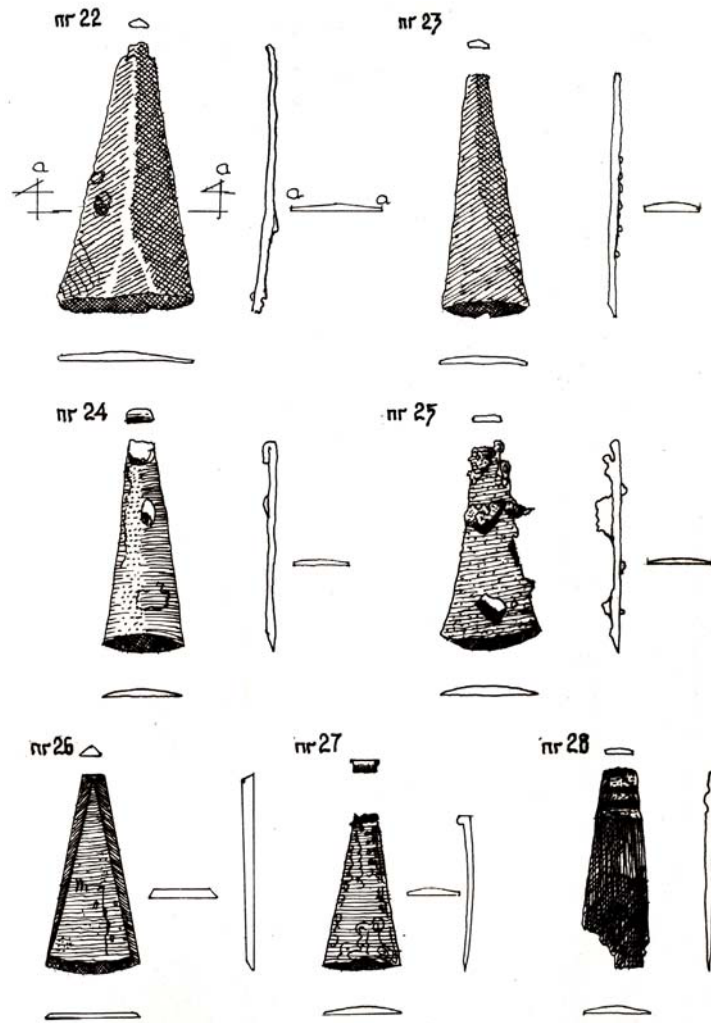

Fig. 1. Sju eggverktyg av järn av typ R. 416 låg i en och samma fångstmarksgrav. Stora Drocksjön, västligaste Hälsingland. Skraporna är av varierande storlek och individuellt utformade. Ca 600-talet e. Kr. Teckning Fernando Alonso. Efter Sundström 1987.

2. Kråkberg, Orsasjön, Mora sn. ZNF 0221. En R. 416, l. 4,4 cm, eggbr. 2,9 cm; hak vid nacken, eggen skadad. Från ett stort och sammanblandat gravfältskomplex, vendel-vikingatid (Serning 1966:80, 158, Pl. 30:15; Hyenstrand 1974).
3. Vejsundsfiärden, Horrmunden, Transtrand sn. SHM 23014. En R. 416, från plundrad fångstmarksgrav från 700-talet med svärd, spjut, holkyxa, sex pilar, tre knivar, pincett, rasp, fil, järnkrampor, bryne. ”Redskap [kil el. dyl.], ej återfunnet”, med ”från båda sidorna tillslipad egg”, l. 5,2, eggbr. 2,5 cm (teckn. och beskrivn. i kat., SHM; ej avbildat hos Serning 1966:33, 219ff, Pl. 100; Hyenstrand 1987:138f; Wallander 1979:18, 22, 96 fig.). Vid en genomgång 1984 fann jag föremålet, men under SHM inv.nr 23066, Dr, Åhl sn, Insjöhamn; inget sådant skall dock komma från Åhl. Thomas Eriksson, SHM, ger mig (i mejl 2.11.2011) rätt i att en förväxling måste ha skett 1945-1965. Redskapet har nu nr FID 1077050 under inv.nr 23014.

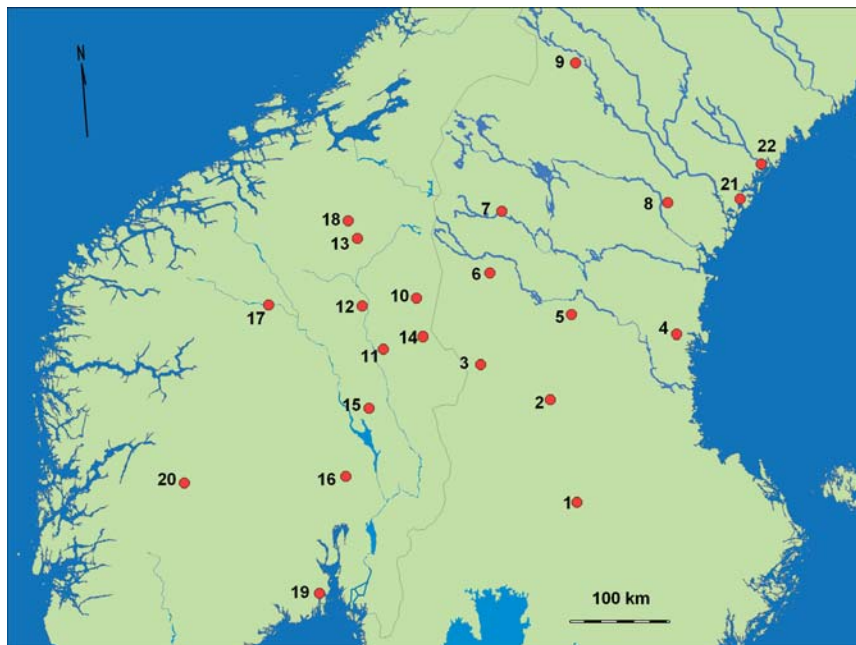

Fig. 2. Fyndplatserna för de eggverktyg av typ R. 416 i Mellanskandinavien, som återfinns i katalogen.

Hälsingland

4. Nansta 9:1, Forsa sn. SHM 29211: 4, 5. Två R. 416, l. 5,5 resp. 5,9 cm, eggbr. 2,4 resp. 2,0 cm, funna tillsammans med ett drag- eller skavjärn(?) med 'tänder', pryl(?), kamfragment m.m. i en fångstmarksgrav, "en ensam grav mitt i skogen" (B. Hoberg muntl. medd. till I. Zachrisson). Enl. prel. benbestämm. av N. G. Gejvall en medelålders man, hund, samt ett större däggdjur (häst-nöt-älg?; jfr Linnér 1977:18).
5. Stora Drocksjön, Ängersjö sn. JLM 28130:26-32. Fig. 1. Sju R. 416, varierande storlek, "individuellt utformade med mer eller mindre konvex egg", l. 3,5-6,1, eggbr. 1,7-3,0 cm; en eller flera varit omböjda upptill. Från fångstmarksgrav i gränstrakterna Härjedalen-Hälsingland. F. tillsammans med svärd, två spjut, två pilar, två holkxor, tre hammare, två tänger, fil, mejsel, fyra knivar, två raspar, såg, stämjärn, skedborr, kil, syl, bryne,

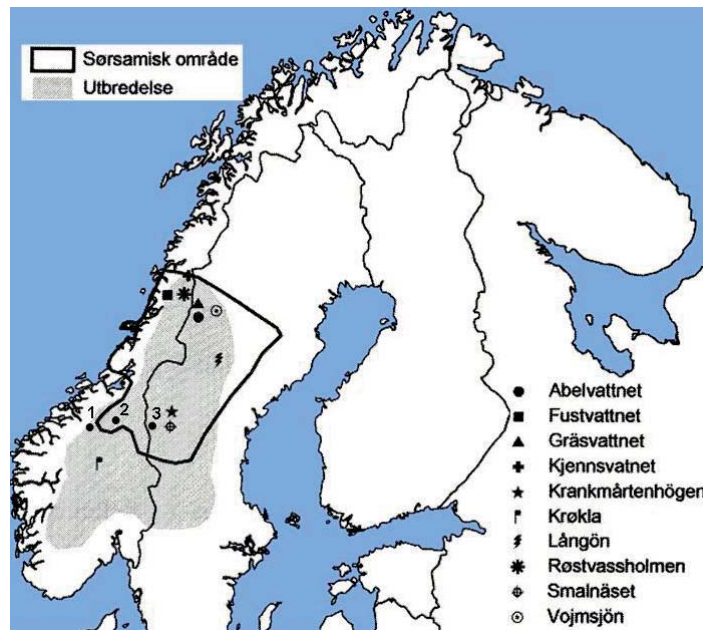

Fig. 3. Fångstmarksgravarnas utbredning (grått område) med några centrala gravar markerade, i relation till sydsamiskt område, samt tre samiska boplatser från vikingatid-medeltid: 1 Aursjoen, 2 Innerdalen, 3 Vivallen. Efter Bergstol 2008.

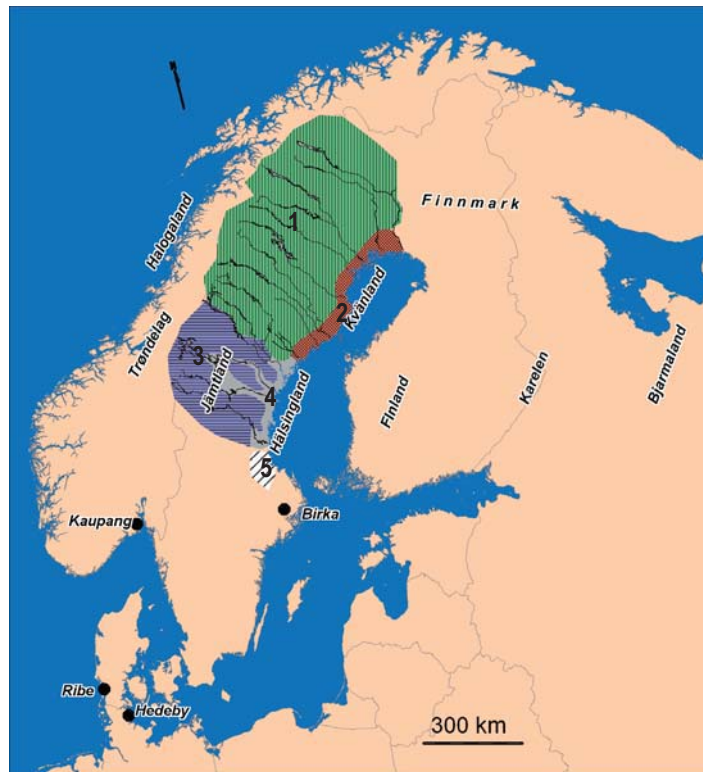

Fig. 4. Större delen av södra Norrlands inland var sydsamiskt område under yngre järnålder (område 3). Efter Ramqvist 2012.

eldslagningsflinta, föremål av ben/horn. 600-talet e. Kr. (Sundström 1987:93, 98, fig. 12; 1989:23ff).

Härjedalen

6. Ränningstjärn, Tännäs sn. JLM 2343 a,b,c. Tre R. 416, l. 6,6, 6,3 och 5,5 cm, eggbr. 2,2, 2,3 och 2,3 cm; eggarna uppslipade endast från en sida; den minsta nu förkommen (dock avbildad av Festin 1914:111, Pl. VII). Därtill ett dragjärn(?) ”med fem tänder”, likt det från Nansta (se ovan), samt svärd, tre pilar, holkyxa, två eller tre knivar, hammare, tång, rasp, fil, sax,

eldstål och bågspänne. Fångstmarksgrav från 700-talet (Linnér 1977:2, 17f, 22f, 42ff, 50; Sundström 1989:27ff).

7. Krankmårtenhögen, Storsjön, Storsjö sn. SHM 28014. Fragment av två R. 416(?), l. ca 3 cm, eggbr. 1,7 cm, ”med utformade eggar i de bredare, böjda ändarna”; dåligt bevarade, från fångstmarksgrav, 600-tal, på strandvall nedanför det kända gravfältet, men utan samband med det. Dessutom ingick spjut, åtta pilar, holkyxa, tre knivar och en glaspärta (Linnér 1977:2, 23, 46; Ambrosiani et al 1984:51-54; Sundström 1989:27f).

Jämtland

8. Ödingen, Fors sn. SHM 33761: 5. En R. 416, dåligt bevarad. Från en boplatz vid den lilla skogssjön Ödingen i fångstmiljö, med asbestkeramik, smidesavfall eller malm m.m., neolitikum till 700-talet e.Kr. Skrapan kan ha samband med två härdar, ¹⁴C-daterade till vendeltid (Willemark 1989:114; Sundström 1997:25).
9. Foskvattnet, Laxsjö sn. JLM 28081:33. En R. 416, l. 8,2, st. br. 2,4 cm. Från en boplatz vid sjön Fotingen, i fjällnära miljö (Sundström 1997:25, där förd till Hotagen).

Ångermanland

21. Gallsätter, Skog sn. F. 131. En R. 416, l. 6,8, br. 3,7 cm. Den är funnen i hus 3 som daterats till 400-500-talen e.Kr. (Lindqvist 1996:165).
22. Gene, Själevad sn. F. 801. En R. 416, l. 7,9, br. 3,5 cm. Den är hittad strax sydväst om hus 2, i boplatzområdets västra del där bl.a. bronsgjutningen ägde rum (Lindqvist & Ramqvist 1993:111, fig. 89).

Norge

Hedmark

10. Lille Sølensjøen, Rendalen k. C 33309 g. Två R. 416, l. 4,8 resp. 4,9 (nackpartierna avbrutna, har möjligen varit längre och spetsigare), st.br. 2,4 resp. 2,5 cm, från grav I, röse från yngre järnålder med fångstmarksgrav, som också innehöll tre pilar, två holkyxor, hammare, rasp, fil, såg, kniv, brynen. - C 36672 b. En R. 416, l. 4, eggbr. 2 cm, från grav V, med bl.a. mynningsbeslag till svärd, 600-700-tal. - S-formig skinnskrapa f. 2002 vid grav V. Gravfält i fjälläge, med fem utgrävda fångstmarksgravar från vendeltid, samt troligen ytterligare två ej undersökta (Bergstøl 2008:93f, 357f, 360, 363; Skjølsvold 1980:145; Christensen 1986:124).
11. Melhagen, Rena elv, Åmot k. C 38979 a. Tre R. 416, varav en med spetsig ände; l. 4,0-5,5, eggbr. ca 2 cm. Eggen slipad från en sida. Brända ben av trol. två el. tre individer samt djurben; graven innehöll också kniv, järnspänne(n), kam, pärla; troligen 6-700-tal. Plundrad fångstmarksgrav i

- skogsmark, röse på tallbevuxen höjd vid älven; jfr liknande gravhög 500 m åt norr, båda liknar gravar på svenska sidan; båda låg på stenåldersboplatser (Bergstøl 2008:53f, 196, fig. 68, 286).
12. Røskåsen/Baugen, Alvdal k. C 33254 f. En R. 416 med avbruten spets; l. 5,6, eggbr. 2,8 cm. - C 33545 c. En R. 416 med upprullad smalände, l. 4,2, st. br. 1,4 cm. - C 52120:4. En R. 416. Ingår i sammanblandade fynd från minst två gravar, med tre svärd, åtta pilar, två knivar, holkyxa, rasp, hammare, fil, bryne. Yngre järnålder (Bergstøl 2008:74f, 321ff).
13. Døliseteren, Folldal k. C 23971 i. En R. 416, l. 7,1, eggbr. 2,7 cm. Fångstmarksgrav(ar) från 6-700-tal med bl.a. två svärd, spjut, åtta pilar, holkyxa, två knivar, rasp, fil. Fjälläge ca 1100 m.ö.h. (Hougen 1947:218f, fig. 46 höger; Petersen 1951:222, fig. 117; Skjølsvold 1980:145, fig. 5 höger bildhalva; Christensen 1986:124, fig. 9; Bergstøl 2008:69, 312; jfr Wallander 1979:50).
14. Eltdalen, Trysil k. C 32693 i. En R. 416, l. 5,5, br. 2,4 cm, böjd till ögla i smaländen; ett intag på var långsida; eggen tillslipad från en sida. Fångstmarksgrav (hög) från 600-talet med bl.a. svärd, spjut, tre knivar, tio pilar, fil, rasp, tång, såg, eldstål, holkyxa, bryne, remgarnityr av järn och brons, kam, dekorerat ben/horn, björnklor, ben från hund. Fjälläge ca 810 m.ö.h. (Skjølsvold 1969:155, fig. 16e, 170; 1980; Christensen 1986: 119, fig. 8a,b; Bergstøl 2008:119f, 389-394; jfr Wallander 1979:48, 50).
15. By, Løten k. C 9612. En R. 416, l. 5,4, eggbr. 2,5 cm, från mansgrav, brandgrav under hög, med bl.a. mejsel, beslag till seltyg m.m. (Petersen 1951:222).

Oppland

16. Søndre Framstad, Gran k. C 3050. En R. 416, l. 5,6, br. 2,6 cm, f. tillsammans med bl.a. ”mässings”spänne, två sköldbucklor, två skäror, två knivar och ett hyvelblad av typ R. 411. Centralbygd. Grav 3, en mansgrav, 800-tal (Petersen 1951:222).
17. Griningsdalen, Vågå k. C 20188 k. En R. 416, l. 3,6, eggbr. 2,6 cm. Fångstmarksgrav; fjälläge 1050 m.ö.h. Mans- och kvinnograv(?), 800-tal. I övrigt fanns bl.a. ovalt bronsspänne, svärd, tio pilar, yxa, skära, eldstål, hammare, två filar, kniv, sked, ring m.m. av järn, bryne (Hougen 1947:212ff, fig. 46 vänster; Petersen 1951:222; Skjølsvold 1980:145, fig. 5 vänster bildhalva).

Sør-Trøndelag

18. Vang, Oppdal k. T 18817. Tre R. 416 i grav nr 560, ca 800 e.Kr. Hög 560 innehöll tio pilar, ljuster, kniv, såg, fil, smedsutrustning, hästutrustning, dragkrok till släde, m.m. Norges största gravfält, närmare 800 gravhögar, 15 undersökta, från åtminstone 400-1100 e.Kr. Fjällbygd (Farbregd 1980:fig. 6:9-11; jfr Christensen 1986:124).

Vestfold

19. Nordre Fevang, Sandefjord k. C 6491. En R. 416, l. 3,2, br. 3,3 cm, från mansgrav, 900-talet e.Kr. (enl. Petersen 1951:222), en av flera gravhögar. Centralbygd. Bland övrigt gravgods fanns svärd, spjut, elva pilar, två yxor, sköldbucklor, knivar, stigbyglar, betselmunstycke, två hammare, tång, fil, två borrh, håljärn, skära, stekpanna, grytlänk, krokar, beslag m.m.

Telemark

20. Mogen, Vinje k. C 30088. Tre R. 416, l. 5.8, 4, 3,4 cm, eggbr. 2,3, 1,6, 2,9 cm. F. i 11 m lång husgrund 915 m.ö.h., 500-600-tal med senare inblandning, med bl.a. spjut, tolv pilar, liten hammare, fil, syl, fem knivar m.m. (Univ. Oldsaksaml. Årbok 1960-61; Martens 1972; 1973; Christensen 1986:124).

Nord-Troms

Korsnes, Vannøy (Vanna), Karlsøy k. Ts. 2525. En R. 416, från flatmarksgrav, 800-tal, med bl.a. svärd, två hammare (Petersen 1951:222; Sjøvold 1974:170, 310).

Därtill finns uppgifter om några s.k. hyveljärn, som kan vara R. 416. Två är från Skimling i Rogaland, från grav med två hammare, tång, fil, yngre järnålder före vikingatid, och ett från Svile i Hordaland, från grav med fil, 600-700-tal (Wallander 1979:50). Ytterligare ett är från Sør-Troms, Leikangen, Senja, Tranøy sogn (Ts. 959-63), från en flatmarksgrav, 700-talet e.Kr., med dessutom två yxor av olika slag, ett lieblad m.m. (Sjøvold 1974:151; Wallander 1979:50).

R. 416 har daterats till ca 500-1000 e.Kr. De tycks vara ganska jämnt spridda över 600-, 700- och 800-talen, i den mån man vågar lita på de i litteraturen angivna dateringarna. De flesta från Sverige förefaller höra till 600- och 700-talen, medan flera från Norge tillhör 800- och 900-talen.

Katalogens 42 stycken R. 416 kommer från 20 gravar och fem boplatser. 17 av gravarna, med sammanlagt 30 R. 416, är mansgravar. Tre gravar, med fem R. 416, har osäker könstillhörighet. Flest R. 416 hade mannen i graven vid Drocksjön med sju exemplar som alla var individuellt utformade (fig. 1). De har använts och slipats om. De två rasparna och de två sågbladen i samma grav tycks däremot aldrig ha använts (Klockhoff 1987:138). Männen i grav 560 på gravfältet vid Vang i Sør-Trøndelag och i graven vid Ränningstjärn i Härjedalen hade tre R. 416

var. I mansgravarna vid Nansta i Hälsingland, Krankmårtenhögen i Härjedalen och Lille Sølensjøen i Hedmark låg två R. 416, liksom i graven vid Melhagen/Rena elv, likaså Hedmark.

Boplatserna, med summa sju skrapor, är av olika karaktär. De två från Jämtland var fångstboplatser. De två från Ångermanland låg i anknytning till husgrunder i bygden. Den från Mogen i Telemark kommer från en husgrund i fjället.

Eggen på R. 416 är genomgående konvex. De flesta R. 416 har haft eggen slipad från endast en sida. R. 416 från Eltdalen är böjd till en ögla i smaländen; bladet är svagt böjt i längdgenomskärningen. Det finns ett hack/intag i var sidokant, relativt nära eggen, som bör ha haft en särskild funktion, t.ex. för att järnet skulle sitta fastare i skaftet. Fasningen på t.ex. Drocksjöns R. 416 bör ha haft liknande effekt.

R. 416 smiddes förmodligen lokalt. I flera av gravarna med R. 416 fanns liksom i andra fångstmarksgravar smedsverktyg.

Den största R. 416 från Ränningstjärn är dekorerad med tre parallella linjer. Linjeornamentik finns också på flera av Drocksjöfyndets föremål, kanske på fler än de som Sundström dokumenterat (Sundström 1987:97 m.fl.). Det är en intressant företeelse som finns på ett tiotal järnverktyg från 600- och 700-talen i fångstmarksgravar från Mellanskandinaviens inland. Ornamentiken kan också bestå av ett eller flera kryss, i regel omramade av två eller tre parallella linjer (Zachrisson 2006b:29f).

Andra föremål i gravarna återkommer. Det finns många pilspetsar, och det rör sig om stora pilspetsar för jakt. Kombinationen eneggade kortsvärd och jaktspetsar kan tala för att svärdet användes vid jakt; svärdet påminner om dagens stora samiska kniv. Men det kan också ha markerat status. Ibland är svärdet kombinerat med spjut. Eneggade svärd från vendeltid är särskilt vanliga i Norge. Drocksjöfyndet har stora likheter med det från Eltdalen i Hedmark. I båda fallen rör det sig om män som tycks ha utövat en rad hantverk.

I några av gravarna har en hund lagts ner (Nansta, Eltdalen). I flera ingår föremål av ben/horn, i regel kammar.

R. 416: forskningshistorik

Från 1885 t.o.m. 1970-talet klassificerade man R. 416 mest som mejsel eller hyvelblad för trä. Rygh, som var upphovet till namnet, kallade det för mejsel (1885:fig. 416). Bjørn Hougen (1947:219) och Inga Serning

(1966:tab. 1) följde honom, men Eric Festin omtalade det som ”eggvärktyg (möjl. orneringsvärktyg l. d.)” (Festin 1914:111, Pl. VII). Jan Petersen m.fl. såg dem som hyvelblad/järn för träarbete (1951:222, fig. 117). Arne Skjølsvold beskriver dem som ”høvl-tann” (1969:155, 170) och Guro Fredriksen (1978) som skrapverktyg. Kjell Linnér tolkar dem som hyveljärn alternativt möjligen skinnskrapor (1977:17f, 23) och Anders Wallander ser dem (1979) som hyveljärn.

Under 1980- och 1990-talen fanns tendensen att se R. 416 som skrapor för horn eller trä. Arne Emil Christensen ansåg i sin artikel ”Reinjeger og kammaker, en forhistorisk yrkeskombinasjon?”, att eggredskapet R. 416 var ett skrapverktyg för horn (1986:128). Hantverkare som arbetade i horn kallades kammakare. En del R. 416 har en liten knapp överst eller en upprullad spets, något som enligt honom tyder på att de använts oskaftade. Kombinationen R. 416 - rasp - såg ser han som den främsta indikationen på att det rör sig om hornslojd. Om uppsättningen inte är komplett, så ser han raspen som en säker indikation på horn- och benarbete.

Jan Sundström kallar R. 416 ”hyvelblad”, ”hyveljärn”, ”eggverktyg av järn” (1987; 1989; 1997:25). Han har publicerat ett antal nya fynd av dem från två boplatser och en grav i Härjedalen, Jämtland och Hälsingland. Han undersökte 1980 graven vid Drocksjön och tror att hammare, holkyxa, rasp, såg, kniv, fil, stämjärn, skedborr, hyveljärn (d.v.s. R. 416), kil, syl kan ha använts för bearbetning av trä, ben och horn (Sundström 1987; 1989:24). Under 1990- och början av 2000-talet har forskare mest sett R. 416 som skrapor för skinn.

Den finske etnologen T. I. Itkonen visar i sitt stora arbete 1948 om samisk kultur i Finland hur skinnskrapor som är lika R. 416 skaftades mitt på ett långt tvärgående tvåhandsskaft av trä. Han skriver att föremålstypen påträffas i Eurasien från Lappland till tjuktjerna. Samojederna, obugrierna och Kolahalvöns samer har den med *en* egg (Itkonen 1948:312f, not 2, fig. 216).

Påverkad av Itkonen såg jag först R. 416 som en skinnskrapa men senare att den kunde vara en sickel för arbete i horn (Zachrisson 1997:204f; 2007:11f). Jostein Bergstøl tolkar R. 416 som skinnskrapa p.g.a. att så många av dem har upprullad ände, vilket gör det troligt att de har varit skaftade i ett tvärställt skaft och hamrats ut där spetsen gick igenom skaftet. R. 416 finns också i gravar utan kombination med andra kamma-

karredskap. Så jämför han med min tolkning 1997 och Itkonens bild (Bergstøl 2008:54, 196f).

R. 416 - ett verktyg för skinn eller horn?

Det har alltså föreslagits att man bearbetat skinn, horn och trä med R. 416. För att R. 416 var en skinnskrapa talar att liknande eggverktyg är kända från senare tid för att skrapa köttssidan av skinn bland samer i Finland och andra finsk-ugriska folk längre österut.

Eggen på R. 416 är alltid plan-konvex, svängd. De kan därför inte ha använts för att skrapa horn (enligt hornslojdaren Olav Svonni, Rautas). Skrapor för horn måste ha en rak egg. R. 416 har troligen varit skafat med ett stort tvärställt tvåhandsskaft, på samma sätt som andra kända typer av finsk-ugriska skinnskrapor. R. 416 fanns mest i stora skogsområden där pälsdjuren främst förekom. De R. 416 som fanns i fjällen kan tala för fjällrävsjakt.

I gravarna fanns andra redskap som pilar för jakt, och R. 416 fanns i gravar utan kammakarredskap som rasp och/eller såg. Det finns dessutom gravar med kammakarredskap som saknar R. 416. Gravarnas rikedom visar att män som använde R. 416 hade status och goda inkomster. Det talar mer för en lukrativ pälshandel än kammakeri. Drocksjömannens sju R. 416 har använts så flitigt, att de behövt slipas om. Det talar emot att R. 416 användes av män enbart för att hjälpa kvinnor att skrapa skinn, något som är känt från senare tid. Hans raspar och såg var oanvända.

R. 416 skrapans eggbredd är i regel mellan 2,0 och 2,9 cm. Variationerna kan förefalla små, men bredden var säkert idealisk för mindre pälsdjur. Under senare tid har kvinnor med så små skrapor skrapat också större skinn.

Nutida finsk-ugriska skinnskrapor som liknar R. 416

Ända in på 1900-talet använde samer i Finland skrapor som liknar R. 416 liksom chanter och manser i nordvästra Sibirien som talar finsk-ugriska (uraliska) språk. De kallades förr ostjaker och voguler. Det var alltid kvinnans redskap. Bland tjuktjerna i östligaste Sibirien, som är ett extremt järnfattigt område (enligt uppgift av Håkan Wahlquist, Etno-

grafiska museet, 2011), levde stenskrapan med samma slags skafning kvar ända in i vår tid (fig. 5; Itkonen 1948, se ovan). Den tycks vara lik de nordskandinaviska stenskraporna från stenåldern som fanns kvar in i järnålder ner till Härjedalen och Dalarna i söder (Zachrisson 1987). Skrapor av typ R. 416 har förmodligen efterträtt skrapor av sten. Det gäller alltså en långlivad tradition och en redskapstyp, som funnits över stora delar av norra Eurasien.

De nutida parallellerna till R. 416 som berättar om ändamål och skafning är alltså östliga och publicerade i etnologiska arbeten på finska, tyska och ryska. Det är ett skolexempel på ett material som setts med olika ögon av arkeologer i Sverige-Norge och etnologer i Finland-Ryssland. Det har sitt lärdomshistoriska och principiella intresse också däri. Ildikó Lehtinen vid Nationalmuseet i Helsingfors svarade (1995) på min förfrågan om två föremål där som båda liknar R. 416. Det ena visade sig vara en samisk skinnskrapa (SU 4904:94), vars skrapjärn har trapetsoid form, det andra en chantisk skinnskrapa (SU 3904:284), liksom med trapetsoid form, men svagt böjd, ungefär som änden på ett skedskäft. De andra skrapjärnen har en mer vanlig form och är S-böjda, skrev hon.

Den finske etnologen U. T. Sirelius beskriver i sitt arbete om hantverk bland chanter och manser hur de med ett skrapjärn tar bort det innersta skiktet av skinnet, den segaste delen. Skrapjärn smids och används över hela området. De är av olika typer i olika områden. En skrapa från trakten av Obdorsk vid Ob är eneggad som Itkonens typ 1 och 3. Järnet är obetydligt böjt och infattat i ett 54 cm långt träskäft. Sirelius fig. 12 och 13 motsvarar Itkonens typ 2 (Sirelius 1904:fig. 11).

Andra typer av finsk-ugriska skinnskrapor

Andra typer av finsk-ugriska skinnskrapor som den kända S-formiga med egg i bägge ändar (som fig. 5:2) är belagd redan på 500-talet i Dalarna. Den fanns på 700-talet där och i Hedmark. Den tycks då liksom nu ha varit kvinnans redskap (Zachrisson 1997: 204f; Bergstøl 2008: 54). I Nordiska museets samlingar finns åtta S-formiga samiska skinnskrapor på träskäft: sju är från svenska Lappland, en från finska Lappland. På Fjällmuseet i Funäsdalen, Härjedalen, är en sådan utställd. Etnografiska museet har en likadan skaftad skrapa, från chanter (ostjaker) vid Jugan, en biflod till Ob.

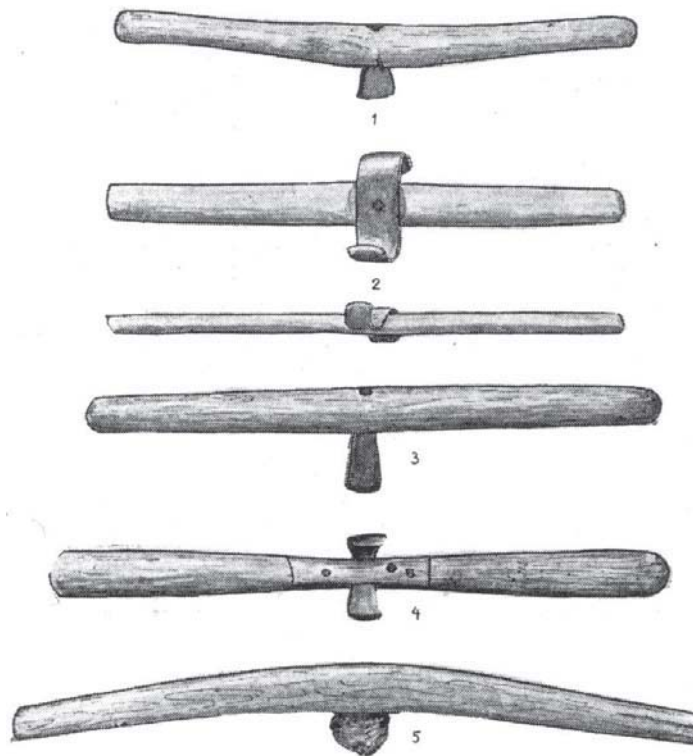

Fig. 5. Olika typer av finsk-ugriska skinnskrapor och deras skaftning: 1, 2 hos nutida samer i Finland; 3, 4 hos chanter och manser (ostjaker och voguler) i Ryssland; 5 hos tjuktjer i östligaste Sibirien. 1-4 är av järn, 5 av sten. Tvåhandsskaften av trä är 40-55 cm långa. Efter Itkonen 1948.

En annan typ av dubbeleggad skinnskrapa har bägge eggarna böjda åt samma håll (som fig. 5:4). En sådan kommer från graven vid Ränningstjärn (se ovan). Två andra har påträffats i Arjeplog socken, Lappland (Zachrisson 1976:67, 103, fig. 109). Det är möjligt att några andra eggredskap med böjda blad och ibland med spetsig ände var varianter av R. 416 eller andra typer av skinnskrapor (Zachrisson 1997:204f).

Den stora frågan är varför eggverktyg av typ R. 416 (Itkonens typ 1, 3) inte är kända från tiden efter vikingatid på västsamiskt område men finns i Finland och österut i nutiden som skinnskrapor för kvinnor.

Kulturtillhörighet - praktiskt redskap och symbol?

Det utmärkande för R. 416 är knytningen till fångstmarker och samisk kultur. Samisk skinnberedning har behållit en egen terminologi och teknik tills idag.

Sju R. 416 är funna i bygd. De två från Sverige, från Ångermanland, har både geografisk och tidsmässig närhet till samiska områden. Det är känt att samer har anlitats som specialister av nordbor i bygden för olika uppgifter; kanske har det också gällt skinnberedning. Vid Gene finns spår av vad som bör tolkas som samisk bosättning under äldre järnålder (Zachrisson 2010a:196, med ref. till A.-K. Lindqvist 1994).

Fem av dem är från Norge. Tre R. 416 är från en grav på gravfältet i Vang i Oppdal, en fjällbygd (Farbregd 1980). Framstad och Fevang ligger däremot i centrala bygder i södra Norge. Dessa tre män kan ha haft traditioner från samiska fäder/mödrar. Giftermål har skett i bägge riktningar.

Bygder växte och deras medlemmar måste ha haft nära anhöriga kvar i fångstmarkerna. Under järnåldern bör man ha sett dem som ett tidigare "hem", områden där släktingar bodde kvar. Hur interaktionen fångstland-bygd fortskrider syns på den svenska sidan i fångstmarkernas gravskick. Drag från bygdernas gravskick tas successivt upp av fångstlandets medlemmar från söder mot norr (Zachrisson 1997:219).

Men ett alternativ till tolkning finns, som också kan ge en annan vinkel på vilka som använde skraporna, män eller kvinnor. Det rör gravgodsets symbolfunktioner. Det finns forskare som anser att uppfattningen om gravgodset som nära knutet till den döde/döda och representerande vad man behövde för livet efter detta är onyanserad. Skinnskrapor som R. 416 skulle i mansgravar enbart symbolisera männens knytning till pälshandeln (Martens 2003 samt skriftl. medd.).

Pälsjakt och pälshandel i äldre tid

Fångstprodukter har säkerligen spelat en stor roll i varuutväxlingen med dels kontinenten, dels olika delar av nordiskt område långt före

500-talet. Fynden av romerska bronsmynt i norra Sverige, de äldsta från 200-talet f.Kr. i Härjedalen, kan vara vittnesbörd om pälshandel. Fångstmarksgravar från ca Kr. f. i samma landskap kan spegla Mälardalens, särskilt östra Upplands, intresse för pälsvaror. En produktion av pälsverk i inlandet för avsalu anses vara förklaringen till den starka ökningen från ca 300 till ca 800 e. Kr. av fyndmaterialet i både norra och mellersta Skandinavien (Zachrisson 1997:195ff, 221ff; 2010a).

Ju längre norrut, desto högre kvalitet på skinnen - finast är vinter-skinnen. Högklassiga pälsverk, dåtidens prestigevaror, var hårdvaluta, utpräglade fjärrhandelsprodukter. De var en förutsättning för nordiska stormäns makt och rikedom. Skrivna källor från medeltid ger många belägg för pälshandel mellan samer och nordbor. Dyrbarast var skinn från mård, hermelin, ekorre, bäver, räv och lo. Särskilt eftertraktade var mycket ljusa, mycket mörka eller mönstrade skinn (Zachrisson 1997:228ff).

Språken visar hur nära pälsdjursjakt och handel stod varandra. Nordiska ord för ”mård” och ”beredda skinn” har tagits upp i det sydsamiska språket, medan det samiska ordet för ”räv” tagits upp i alla de nordiska språken (övriga germanska språk har istället *Fuchs, fox*, etc; Bergsland 1965; jfr Zachrisson 1997:228ff; 2010a). Det kan ha varit den sällsynta och dyrbara färgvariant av rödräv som kallas svarträv som var den yttersta orsaken till att ordet ”räv” fick en så stor betydelse. Jordanes skrev år 551 e.Kr. om hur svearna skickade svarta pälsar till romarna.

Arabiska källor från vikingatid tar upp rusernas handel med rupp (dvs. med de långa täckhåren borttagna) bäver och svarträv. Adam av Bremen talar på 1070-talet om ”sveonerna” och ”skinn av bäver och mård” och att Nordlandet (Norge) är ensamt om att ha ”svarta rävar och harar, vita mårdar och björnar av samma färg”. Under medeltiden var skinn av svarträv och lo de högst betalda av alla nordiska pälsverk. Senast då blev också hermelinen en markör för att ägaren hade hög status. Västnordiska skrivna källor från 1000-1200-talen berättar om hur samer betalade ”ekorrar och hermeliner”, ”gråverk och vita skinnvaror” i skatt och sålde som varor. Samer skänkte bäverskinn till norska kungar, och bävern hade sin särskilda roll (Bernström 1969; Zachrisson 1997; 2010a).

Vad säger då de arkeologiska fynden? I kulturlager i Birka på Björkö i Mälaren har man grävt fram mängder ben av vilda djur, främst från

tiden ca 750-850 e. Kr. De flesta är från pälsdjur, 90 % från tre arter: ekorre (gråverk), rödräv och mård. Stora mängder skinn av dessa har i torkat skick kommit till Birka, med de yttersta tåbenen kvar i tassarna. I Birka beredde man skinnen och skar av och slängde tassarna. Tassben har kommit fram i hundratals lager. Ben av hermelin, bäver, lo, utter, varg, björn och säl har också hittats (Wigh 2001:120ff). Män i Birka har burit mantlar fodrade eller brämade med ruppade bäver (Zachrisson 1997:233).

Det andra alternativet - R. 416 var en hornskrapa

En del forskare har ansett att R. 416 är en hornskrapa. Enligt Christensen tyder det att man hittat R. 416 tillsammans med rasp och såg på att R. 416 använts liksom rasp och såg i hornarbete, kammakeri.

R. 416 finns bara i mansgravar. Det kan också användas som argument för att den användes i hornarbete. Det finns inga belägg för att män förr skrapade skinn, liksom de inte heller gör det nu. Samiska män idag arbetar med ”hårdslöjd”, horn och trä, och kvinnorna med ”mjukslöjd”, skinn och textilier. Itkonen skriver (1948) att äldre män ibland skrapade skinn, eftersom det är ett så tungt arbete. Det förefaller att ha rört sig om att hjälpa kvinnor.

R. 416 är kända från områden med ren och älg. Ren- och älghorn användes till t. ex. kammar. Från järnåldern finns kammar och andra föremål av ren- och älghorn med ornamentik av samisk karaktär från såväl fångstmarksgravar som bygder och tätorter.

Kammakaren och hans verktyg

Christensen betonar att de redskap som säkert användes i kammakeri, såg och rasp, är ovanliga arkeologiska fynd.

Sågarnas blad är ca 20-30 cm långa med ett hål i var ände och två till fyra tänder per cm. Kammakaren kunde inte vara utan såg. Mellanrummen mellan kammens tänder skulle sågas ut ett efter ett. Kamfragmenten i Eltdalengraven har tandmellanrum som svarar mot tjockleken av sågen i fyndet, och kammen där kan mycket väl ha varit tillverkad med den.

Rasparna har en karakteristisk ”böj” på tången. En rasp av denna typ verkar med en blandning av skär- och skrapeffekt och ger en fin yta.

Christensen räknar dem som horn- och benverktyg, och stöder sig på paralleller från senare tid. Under nyare tid är de stortandade rasporna primärt kammakarens verktyg (Christensen 1986), liksom de var det i Dalarna under vendeltid (Serning 1966:33f; jfr Petersen 1951:489f).

Kammar tillverkades av specialister som hade både kunskaper och specialverktyg, specialister inom två områden, jakt och kammakeri. De kan ha varit ”självtändigt näringsdrivande” och antingen själva eller med hjälp av släktingar omsatt torrkött, renskinn, sentråd, kammar och andra hornarbeten på marknader långt från produktionsplatsen. Jägaren kan också ha haft nära kontakt med en hövding i bygden, ett led i ett redistributivt system. Hantverkarna kan ha rest i mindre skala och sålt sina produkter innanför det östnorsk-svenska området, där kulturkontakterna var starka under vendeltid. Jägarna har varit självförsörjande med råmaterial i långt högre grad än ambulering kammakare under vikingatid och senare. Det gäller att snabbt ta vara på de ren- och älghorn som djuren kastar, då hornen annars inom kort äts upp av möss ute i naturen (Christensen 1986).

I tre av gravarna med R. 416, som jag beskrivit ovan, finns både såg och rasp, i en enbart en såg, i fyra enbart en eller flera raspar.

Älghorn: från riter till hantverk i Dalarna-Härjedalen

Fram till ca 600 e.Kr. hade älg- och renhorn rituella funktioner i Mellanskandinavien att döma av fornlämningar som gravar och offerplatser. Man kan ana förändringar kring 500- och 600-talen. Kammakarredskap liksom älg- och renhornspill dyker istället upp i fångstmarksgravar i Dalarna (Zachrisson 2009). Nya undersökningar i Härjedalen förstärker bilden: den rituella traditionen att lägga ner horn och kraniedelar på offerplatser och gravar tycks där upphöra senast kring 600-talet (Jönsson 2012).

I skogsmarkerna var älgen det stora hornbärande djuret, och där användes främst älghorn som råmaterial för kammakare. Åke Hyenstrand (1987) framhåller att horn som råvara har varit alltför litet uppmärksammat - fynden av hornhantverk i Dalarna är anmärkningsvärda. Han tar upp tre gravplatser runt sjön Horrmunden. I grav 1 på Hästnåset fanns bland annat brända hornbitar, liksom i grav 2, där det också ingick en hornbit med spår av bearbetning, delar av en älgkrona

och älgben. I grav 1 på Norra Bredsundsön låg en hornskena till en kam, brända hornbitar och benföremål. Grav 3 hade bl. a. fragment av hornföremål med ornering och bearbetade hornstycken, grav 4 hade bl.a. en rasp, en fil och ben av älg och brända och obrända horndelar. Vid Vejsundsfjärden fanns en grav med R. 416, men också rasp och fil (jfr ovan; Hyenstrand 1987:129ff).

Om ”redskapsgravarnas” innehåll skriver Hyenstrand: ”är inte detta i själva verket de naturliga redskapen för hornarbete?”. Det specialiserade hantverk som fynden antyder kan möjligen sättas in i en storskalig verksamhet. Han frågar sig vilken slags organisation som kan ha legat bakom och om det skett ”en medveten exploatering av områdets råvaror”. Miljön kring Horrmunden är enastående i Sverige. Minst 53 stensättningar är nu kända på uddar och näs, från 500-talet till 800-talet e. Kr. Gravarna ger klara belägg för både jakt och hantverk och en ganska permanent bosättning, ”en fångstbefolkning, sannolikt av samiskt ursprung” (Hyenstrand 1987:145ff).

Horn och fångstgropar

Jostein Bergstøl har framhållit att 500-talet var en brytningstid i nordöstra Hedmark, med vittgående förändringar i det sydsamiska samhället. Närheten till nordborna blir mer påtaglig; det sker en norrön expansion in i dalgångarna och den nordiska kulturen blir mer dominant och gör inbrytningar i samiska områden. Fångstmarksgravarna, som han daterar till ca 500-1000 e.Kr., är avgörande för förståelsen av de etniska processerna i området. Det finns ett klart samband mellan dessa gravar, som var påverkade av jordbruksbygdens gravar, och fångstgropar för älg och ren i området. När gravarna etablerades i fjäll och skog under ca 500-talet, upphörde man att göra fångstgropar. Den organiserade massfångsten i gropar här och i fjället ersattes av jakt med pil och båge. Det kan vara ett tecken på att marknaden för omsättning av fångstprodukter som skinn/hudar och horn minskade (Bergstøl 2008:185ff, 199f). Det talar alltså inte för att kammakeriet varit av någon avgörande betydelse.

Öster om Kölen däremot, i region 3 (se fig. 4), ”ökar antalet fångstgropar explosionsartat vid järnålderns början för att nå sin absoluta topp under vendel/vikingatid”, skriver Per Ramqvist. Den sydsamiska region 3 hade nära samverkan med region 4, bygden. Han talar om

märkbara förändringar, som ”torde indikera en överskottsproduktion av älgprodukter” och om ”det internationella handelsnätverket som en avgörande faktor för den kraftigt ökande fångsten av älg” (Ramqvist 2012:44). Kött, hudar och horn måste alla ha varit eftertraktade. Längre norrut i Sverige finns s. k. torkugnar från 300-1000 e. Kr, som troligen användes för att torka stora mängder kött. Kanske var det resultatet av fångstbefolkningens jakt för att möta behov utifrån (Melanders 1986).

Frågan är vad den stora skillnaden i bilden väster respektive öster om Kölen kan bero på (förutsatt att dateringarna är riktiga). En möjlighet är Birkas dominans, en annan att olika slags horn varit mest företrädda: ren i väster, älg i öster.

Samiskt och norrönt i symbios

Hilde Rigmor Amundsen har sammanställt stenåldersfynd och pollenanalyser från mellersta delen av Hedmark. Hennes huvudkonklusion är att utvecklingen från tidigneolitikum till förromersk järnålder där går från regionala grupper i riktning mot två distinkta kulturtraditioner, med etniska grupper som definierar sig som grundläggande olika varandra - tidiga norröna och samiska. Hon anser det vara mest relevant att fokusera på kontaktformer och nätverk mellan grupperna (Amundsen 2011:13ff, 45ff, 283ff).

Jostein Bergstøl har framhållit att 500-talet var en brytningstid i nordöstra Hedmark, med vittgående förändringar i det sydsamiska samhället. Närheten till nordborna blir mer påtaglig; det sker en norrön expansion in i dalgångarna och den nordiska kulturen blir mer dominant och gör inbrytningar i samiska områden (Bergstøl 2008:185ff). Från 500-talet och framåt började statusföremål av metall förekomma i samiska gravar. Jakten övergick från husbehovsjakt till ”stordrift” för handel med andra områden, vars metallföremål man fick i utbyte mot pälskinnen. Smycken och importföremål speglar hur det översta skiktet av samerna här i mellersta Skandinaviens inre, samma människor som begravdes med de typiska finsk-ugriska verktygen, hade nära kontakter med den norröna högreståndskulturen. Symbiosen kom till uttryck i handel med prestigevaror, giftermål, utbyte av specialister etc. Den främsta grunden för välståndet i båda samhällena var förmodligen päls-handeln.

Samiska och nordiska män på en viss ”högre” samhällsnivå hade ett

gemensamt ideal i den internationella, textila mansdräkten. De har strävat efter en värdegemenskap. Det var främst männen som hade kontakterna utåt och ville vara en del av Europa. Under 600-700-talen var det i Dalarna och Härjedalen de samiska männen i fångstmarken som begravdes med nordiska svärd, liksom samer något längre norrut, i Jämtland, under 800-talet till 1000-talet (Zachrisson 2006a). Samiska kvinnor med hög status behöll sin traditionella dräkt av skinn, men tog från 500-talet och framåt in bronsspännen och glaspärlor från nordiskt håll (Zachrisson 2010b; jfr dock Welinder 2011:33f).

Inte bara föremål och verkstadsavfall av horn av älg och ren återfinns på olika håll i Nordeuropa under vikingatid, utan också hela horn, som älghornet i en Birkagrav och de sex renhorn, som idag finns i Abbotts Bromley mitt i England. De kan ha haft en symbolisk betydelse (Zachrisson 2001; 2012).

Kredithandel under järnåldern kan ha skett med hjälp av den tudelade karvstocken, en kort stav av trä. När en affär gjordes upp, skar man in antal varor tvärs över staven. Sedan delades staven på längden i två halvvar, en för säljaren, en för köparen. När skulden skulle betalas sattes halvorna ihop och man kunde kontrollera summan. På ryska, finska och på baltiska språk kallades karvstocken *birka/pirka* (Grandell 1986).

Från 700-talet kan Birka i Mälaren ha varit platsen för den viktigaste pälsmarknaden i Östersjöområdet. Horrmunden-området i Dalarna kan ha varit ett centralt uppsamlingsområde för pälsverk i Mellanskandinaviens inland. Sjönamnet Horrmunden är från järnåldern och nordiskt (Nyman 2000). Det tyder på att området och dess resurser ingick i ett nordiskt intresseområde. Där kan ha funnits en mötesplats där den lokala fångstbefolkningen träffade samman med ett slags uppbördsmän eller birkarlar. Bynamnet Bergkarlås i Mora, Dalarna, omtalas 1440 i formen *Birkekarlaas* (Blomkvist 1999; jfr Zachrisson 1997:232; jfr *Byrkils baergh*, förmodligen Särvfjället, i Härjedalen, se Bergsland 1970: 393).

Enligt språkforskaren Jurij Kusmenko finns det ett samiskt inflytande på nordiska språk bl. a. från tiden mellan cirka 550 och 1050 e. Kr. (Kusmenko 2010). Tvåspråkighet och flerspråkighet måste ha varit utbredd (Lars-Gunnar Larsson muntl.medd. 2012). Skrivna källor visar att många samer var tvåspråkiga (Else Mundal muntl.medd. 2003; jfr Zachrisson 1997:173).

R. 416: min hypotes

Min hypotes är följande: från ca 500-talet e. Kr. kommer fångstverksamheten i Mellanskandinavien in under en europeisk marknad. Det samiska samhället här förändras i grunden. Den stora efterfrågan utifrån på dyrbara pälsverk gjorde att den traditionella arbetsfördelningen mellan män och kvinnor ändrades. Männen började nu i stor skala jaga pälsdjur och skrapade också skinnen med skrapor av typ R. 416. De blev rika på päls handeln och fick hög status. Pälsdjursjakt för försäljning måste ha inneburit stora sociala förändringar. Kvinnorna fortsatte att skrapa skinn för husbehov med sin S-formiga järnskrapa eller sin stenskrapa som de alltid gjort.

Det finns andra exempel på att arbete med skinn eller textil gått över från att ha varit kvinnoysslor i ett traditionellt samhälle, till att bli manssysslor. Så var t. ex. all vävning i Norden kvinnoarbete tills det kom professionella vävare till städerna, i samband med ett nytt redskap för vävning av tyg (Hoffmann 1975). Också motsatsen förekom. Numera är stickning kvinnoarbete på Färöarna, men tidigare, när monopolhandeln gav bra betalt för stickade varor, var det också många män som stickade (Joensen 1980: 156).

Redan 1995 stod det klart för mig - utifrån mina studier av fångstmarksgravarna och boplatserna och med kunskapen om nyckelplatser som Vivalden i Härjedalen och senare Aursjøen i Dovre - att R. 416 har samisk anknytning och att den har sina rötter i stenåldern och en utbredning från Atlanten till Sibirien. Men vad gäller R. 416:s funktion har det varit svårare. Jag har länge varit som åsnan mellan hötapparna - mellan skinnskrapa och hornskrapa. Jag är nu övertygad om att det rör sig om skinnskrapor, men att flera av dessa högstatusamer som haft dem också var kammakare. Det som komplicerar bilden är att män över huvud taget skulle ha skrapat skinn, något som inte är känt från senare tider annat än i undantagsfall.

Det finns dock en annan möjlighet, att dessa kvinnoreskap i mansgravar hade symbolisk innebörd, speglade den dödes knytning till päls handeln mera allmänt.

Om det var män eller kvinnor som en gång använde skraporna funna på boplatser, vet vi naturligtvis inte. Inte heller hur länge R. 416 levde kvar i Skandinavien. Efter att de blivit bättre kända genom den här artikeln, lär flera fynd av dem dyka upp - förhoppningsvis också österut.

Tillägg

Ytterligare en skrapa av järn av typ R. 416 kom fram vid en arkeologisk undersökning av Jämtlands läns museum hösten 2012 vid Lillbörtnan, Åsarna sn, södra Jämtland. Den är 6,0 cm lång, 2,5 cm bred och har smaländan omvikt. Den härrör från en trolig fångstmarksgrav från 500-600-talet e. Kr. och påträffades tillsammans med 13 andra järnsaker, bl.a. en spjutspets, vilket talar för en mansgrav. Amanda Jönsson, Jamtli, arbetar med rapporten och publicerar en populärvetenskaplig artikel i nästa utgåva av *Jämten*.

Referenser

- Ambrosiani, Björn, & Iregren, Elisabeth & Lahtiperä, Pirjo 1984. *Gravfält i fångstmarken. Undersökningar av gravfälten på Smalnäset och Krankmårtenbögen, Härjedalen*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport 1984:6. Stockholm.
- Amundsen, Hilde Rigmor 2011. *Mot de store kulturtradisjonene. Endringsprosesser fra tidligneoolitikum til førromerske jernalder mellom Mjøsa og Femunden*. Institutt for arkeologi, konservering og historie. Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo. Oslo.
- Bergsland, Knut 1965. Finno-Scandinavian *rebas* 'fox'. *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* 20:243-248.
- Bergsland, Knut 1970. Om middelalderens finnmarker. (Norsk) *Historisk Tidsskrift* 49:365-409.
- Bergstøl, Jostein 2008. *Samer i Østerdalen? En studie av etnisitet i jernalderen og middelalderen i det nordøstre Hedmark*. Acta Humaniora 325. Det humanistiske fakultet. Universitetet i Oslo. Oslo.
- Bergstøl, Jostein & Reitan, Gaute 2008. Samer på Dovrefjell i vikingtiden. Et bidrag til debatten omkring samenes sørgrense i forhistorisk tid. (Norsk) *Historisk Tidsskrift* 87:9-27.
- Bernström, John 1969. Råvar. *KLNM* 14:607-614.
- Blomkvist, Nils 1999. Medeltidsarvet. *Mora: ur Mora, Sollerö, Venjans och Våmbus socknars historia* 3:9-96 (red. Pettersson, Tjapp John-Erik & Karlsson, Ove). Mora.
- Christensen, Arne Emil 1986. Reinjeger og kammaker, en forhistorisk yrkeskombinasjon? *Viking* 49, 1985/86:113-133.
- Farbregd, Odmunn 1980. Gravfeltet på Vang. Hundre dekar oldtidshistorie på prestegarden. *Bogda vår*:4-14. Oppdal historielag. Oppdal.
- Festín, Eric 1914. Undersökningar vid stipendiatresor 1914 för Jämtlands läns fornminnesförening. *Jämtlands läns fornminnesförenings tidskrift VI*:105-119. Östersund.
- Fredriksen, Guro 1978. *Redskap for tre: en undersøkelse av redskap for bearbeiding*

- av tre fra yngre jernalder i Norge.* Opubl. magistergradsavhandling, Universitetet i Oslo. Oslo.
- Grandell, Axel 1986. Kredithandel med tillhjälp av karvstock. En epok i mänsklighetens historia. *Fornvännen* 81:121-128.
- Hoffmann, Marta 1975. Veving. *KLNM* 19:680-681. Malmö.
- Hougen, Bjørn 1947. *Fra seter til gård. Studier i norsk bosetningshistorie.* Oslo.
- Hyenstrand, Åke 1974. *Järn och bebyggelse. Studier i Dalarnas äldre kolonisationshistoria.* Falun.
- Hyenstrand, Åke 1987. Fortid i gränsland. *Lima och Transtrand. Ur två socknars historia.* 2:109-166 (red. Björklund, Stig). Malung.
- Itkonen, Toivo I. 1948. *Suomen lappalaiset vuoteen 1945.* 1, 2. Porvoo-Helsinki.
- Joensen, Jóan P. 1980. *Färöisk folkekultur: en översikt.* LiberLäromedel. Kristianstad.
- Jönsson, Amanda 2012. Begravning och rituell tradition i Norrlands inland – exemplet Fotingen. *Människor i vikingatidens Mittnorden. Föredrag vid de Mittnordiska Arkeologidagarna i Östersund 2010.* *Fornvårdaren* 32:110-131. Östersund.
- Klockhoff, Margaretha 1987. Drocksjöfyndet. Konservering och laborativ bearbetning. *Laborativ Arkeologi* 2:129-138. Rapport från Stockholms universitets arkeologiska forskningslaboratorium. Stockholm.
- Kusmenko, Jurij 2010. Har samiskt inflytande på nordiska språk varit möjligt? *Samer som "de andra", samer om "de andra". Identitet och etnicitet i nordiska kulturmöten* (red. Mundal, Else & Rydving, Håkan). *Samiska studier* 6:47-61. Umeå universitet. Umeå.
- Lehtinen, Ildikó 1995. *Skriftl. medd. 3.3.1995, fax till I. Zachrisson.*
- Lindqvist, Anna-Karin 1996. *Gallsätter. Arkeologisk undersökning av fornlämningskomplex raä nr 7 i Skog socken, Ångermanland 1994-1995.* Umärk 4. Umeå.
- Lindqvist, Anna-Karin & Ramqvist, Per H. 1993. *Gene. En stormansgård från äldre järnålder i Mellannorrland.* Umeå.
- Linnér, Kjell 1977. *Fem järnåldersdepåer från Härjedalen.* Trebetygsuppsats i arkeologi. Stockholms universitet.
- Martens, Irmelin 1972. Mösstrond i Telemark – en jernproducerende fjellbygd for svartedauen. *Viking* 36:83-114.
- Martens, Irmelin 1973. Gamle fjellgårder fra strøkene runt Hardangervidda. *Universitetets Oldsaksamling Årbok* 1970-71:1-84. Oslo.
- Martens, Irmelin 2003. Tusenvis av sverd. Hvorfor har Norge mange flere vikingtidsvåpen enn noe annet europeisk land? *Collegium Medievale* 16:52-66. Oslo.
- Melander, Jan 1986. Torkugnar. *Studier i norrländsk forntid II.* Acta Bothniensia Occidentalis. Skrifter i västerbottensk kulturhistoria 8:106-118. Umeå.
- Narmo, Lars Erik 2000. *Oldtid ved Åmotet. Østerdalens tidlige historie behyst av arkeologiske utgravinger på Rødsmoen i Åmot.* Åmot Historielag, Rena.
- Nesheim, Asbjørn 1967. Eastern and Western Elements in Lapp Culture.

- Lapps and Norsemen in Olden Times*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, ser. A: Forelesninger, 26:104-167. Oslo.
- Nyman, Eva 2000. *Nordiska ortnamn på -und*. Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi 70. Studier till en svensk ortnamnsatlas 16. Uppsala.
- Petersen, Jan 1951. *Vikingetidens redskaper*. Oslo.
- Ramqvist, Per H. 2012. Norrländska samspel under järnåldern. *Människor i vikingatidens Mittnorden. Föredrag vid de Mittnordiska Arkeologidagarna i Östersund 2010*. Fornvårdaren 32:32-53. Östersund.
- Rygh, Oluf 1885. *Norske oldsager*. Christiania. Faksimileutgave 1999. Tapir Forlag, Trondheim.
- Serning, Inga 1966. *Dalarnas järnålder*. Stockholm.
- Sirelius, Uuno T. 1904. *Die Handarbeiten der Ostjaken und Wogulen*. Journal de la Société Finno-Ougrienne 22. Helsingfors.
- Sjøvold, Thorleif 1974. *The Iron Age Settlement of Arctic Norway 2. Late Iron Age*. Tromsø museums skrifter 10:2. Tromsø & Oslo.
- Skjølsvold, Arne 1969. En fangstmans grav i Trysil-fjellene. *Viking* 33:139-199.
- Skjølsvold, Arne 1980. Refleksjoner omkring jernaldersgravene i sydnorske fjellstrøk. *Viking* 43:140-160.
- Sundström, Jan 1987. Drocksjöfyndet. Grävningsrapport med fyndredovisning och datering. *Laborativ Arkeologi* 2. Rapport från Stockholms universitets arkeologiska forskningslaboratorium:75-106.
- Sundström, Jan 1989. Rika järnfynd från Härjedalen. *Arkeologi i fjäll, skog och bygd*. 2. *Järnålder-medeltid* (red. O. Hemmendorff). Fornvårdaren 24:21-30. Östersund.
- Sundström, Jan 1997. Järnålder i fångstlandet. *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien* (red. Zachrisson, Inger). Monographs 4, Statens historiska museum:21-27. Stockholm.
- Universitetets Oldsaksamling Årbok 1960-61*. Oslo.
- Wallander, Anders 1979. *Smedgravar eller gravar med smides- och snickarverktyg? Genomgång av definitioner och redskapskombinationer*. Uppsats för C/20 p. Arkeologi, särskilt nordeur., Uppsala universitet. Uppsala.
- Welinder, Stig 2011. Människor i förändring och det samiska i Jämtlands län 900-1200 e.Kr. *Jämtland och den jämtländska världen 1000-1645* (red. Holm, Olof). Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Konferenser 75:23-42. Stockholm.
- Wigh, Bengt 2001. *Animal Husbandry in the Viking Age Town of Birka and its Hinterland. Excavations in the Black Earth 1990-95*. Birka Studies 7. Stockholm.
- Willemark, Kajsa 1989. Ödingen – en uppehållsplats genom förhistorien. *Arkeologi i fjäll, skog och bygd*. 1. *Stenålder-tidig järnålder* (red. Hemmendorff, Ove). Fornvårdaren 23:109-114. Östersund.
- Zachrisson, Inger 1987. Late manufacture of chipped stone tools in northern Fennoscandia. *Theoretical Approaches to Artefacts, Settlements and Society*.

- Studies in honour of Mats P. Malmer*. BAR International Series 66:389-397. Oxford.
- Zachrisson, Inger 1997 (red.). *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellan-skandinavien*. Monographs 4, Statens historiska museum. Stockholm.
- Zachrisson, Inger 2001. Renhornen i Abbots Bromley - till England på vikingaköl? *Vi får tacka Lamm*. Statens historiska museum. Studies 10:229-233. Stockholm.
- Zachrisson, Inger 2006a. Väskan från Röstahammaren i Ås och gravfältets etniska tillhörighet. *Fornvännen* 101:19-28.
- Zachrisson, Inger 2006b. Magiska pilar och mystiska tecken - något om samer och järn. *Med hammare och fackla* 39:25-35. Sancte Örjens Gille, Stockholm.
- Zachrisson, Inger 2007. Från ”offer” till ”konst”. Älg- och renhorn i syd-samisk tradition. *Njaarke - tjaalegh Harranen Giesieakademijeste/Skrifter fra Sommerakademiet på Harran* (red. Dunfjeld, Maja). Njaarke nr. 1-2007:9-19. Harran.
- Zachrisson, Inger 2009. Antlers on graves and sacrificial sites in South Saami society A.D. 1-1850: How to look upon South Saami culture and identity. *Máttut - Máddagat. The Roots of Saami Ethnicities, Societies and Spaces/Places* (ed. Äikäs, Tiina). Publications of Giellagas Institute 12:134-149. Oulu.
- Zachrisson, Inger 2010a. Vittnesbörd om pälshandel? Ett arkeologiskt perspektiv på romerska bronsmynt funna i norra Sverige. *Fornvännen* 105:187-202.
- Zachrisson, Inger 2010b. Samisk-nordiska kontakter under järnåldern - i dräkt och personliga tillhörigheter. *Samer som ”de andra”, samer om ”de andra”. Identitet och etnicitet i nordiska kulturmöten* (red. Mundal, Else & Rydving, Håkan). Samiska studier 6:107-122. Umeå universitet. Umeå.
- Zachrisson, Inger 2012. Samer i syd i gången tid – till Uppland och Oslo-trakten i söder. Ny forskning från Norge och Sverige. *Uppsala mitt i Sápmi. Rapport från ett symposium arrangerat av Föreningen för samiskrelaterad forskning i Uppsala, Upplandsmuseet 4-5 maj 2011* (red. Tunón, Håkan & Frändén, Märilt & Ojala, Carl-Gösta & Öhman, May-Britt). CBM:s skriftserie 55:8-12. Naptek, Centrum för biologisk mångfald. Uppsala.

Förkortningar

C (= Christiania) = Universitetets Oldsaksamling, Oslo

DM = Dalarnas museum, Falun

JLM = Jämtlands läns museum, Östersund

KLNM = Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid (red. J. Granlund). Malmö

SHM = Statens historiska museum, Stockholm

T = Vitenskapsmuseet, Trondheim

Ts = Tromsø museum, Tromsø